

tot 1779 in zou nemen. Na zijn vrijwillig ontslag wijdde hij zich geheel aan het culturele leven in Zeeland, waarin hij eveneens een vooraanstaande positie zou innemen.

Aan de politieke carrière van Van de Perre besteedt de schrijver betrekkelijk weinig aandacht. Belangrijke dossiers voor de politieke geschiedenis van Zeeland aan de vooravond van de patriottentijd laat hij bewust buiten beschouwing. Des te meer nadruk legt hij op de betekenis van Van de Perre als 'Hoog Edel Kunst-Meecen'. Van de Perre was betrokken bij de oprichting van tal van plaatselijke genootschappen, zoals het Natuurkundig Gezelschap (1780), het Middelburgsch departement van de oeconomische tak der Hollandsche Maatschappij der wetenschappen (1780), de classis Middelburg van de 'Natuur- en Geneeskundige Correspondentie Sociëteit' (1781), Het Middelburgsch departement van het Zeeuwsch Genootschap (1784) en het Natuurkundig Genootschap der dames (1785). Het valt te betreuren dat de schrijver de vele gegevens over het sociale milieu waarin het genootschapsleven zich afspeelde niet wat systematischer heeft behandeld. Uitzonderlijk is nog Van de Perres poging om in 1787 een Musaeum Medioburgense op te richten, een instituut waarin alle plaatselijke genootschapsactiviteiten gebundeld zouden kunnen worden. In een apart gebouw werd ruimte gereserveerd voor de afzonderlijke genootschappen en er werd bovendien een aparte lector aangetrokken, de gewezen patriotse predikant J. H. van der Palm. Het politieke verleden van Van der Palm stond een normaal functioneren evenwel in de weg en ook door de kort daarop gevolgde dood van Van de Perre is zijn musaeum nooit tot wasdom gekomen.

Een zelfstandige bijdrage aan de wetenschap heeft Van de Perre geleverd op het terrein van de meteorologie. Vanaf 1779 voerde hij in Middelburg en op zijn kasteel Westhove driemaaldaagse waarnemingen uit, eerst ten behoeve van de Haagse Correspondentie Sociëteit, van 1782 tot 1789 voor de in Mannheim gevestigde Societas Meteorologica Palatina. Terecht besteedt Zuidervaart veel aandacht aan deze activiteiten; de geschiedenis van de meteorologie is al te lang stiefmoederlijk behandeld geweest.

De studie wordt besloten met enkele bijlagen, onder andere een lijst van periodieken uit het bezit van Van de Perre, een lijst van instrumentmakers die voor zijn natuurkundig kabinet hebben gewerkt en een inventarisatie van dat kabinet. Nuttige sluitstukken van een studie die ook in het algemeen meer inventariserend dan interpreterend van karakter is.

K. van Berkel

L. de Gou, ed., *Het Ontwerp van Constitutie van 1797. De behandeling van het Plan van Constitutie in de Nationale Vergadering. Met een facsimile uitgave van het Ontwerp van Constitutie* (3 dln., Rijks Geschiedkundige Publication, Kleine Serie LV, LVI, LVII; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1983-1985, xlix + 757 blz., 582 blz., 85 blz., 194 blz. (facsimile), f115,- (I), f115,- (II), f50,- (III), ISBN 90 247 8011 x, ISBN 90 247 8082 9, ISBN 90 689 0002 1).

Een destijds misschien wel onvoorzien grote onderneming nadert haar voltooiing: een bronneditie die ons zal inlichten over de totstandkoming van onze eerste grondwet. De 'Staatsregeling' van 1798 is omstreden vanwege haar 'democratisch'-

unificerende karakter, wegens de ondemocratisch-geforceerde wijze waarop zij door de coupeleiders van januari 1798 door een gezuiverd parlement werd gedrukt. Ze werd gesmaad vanwege de Franse blauwdruk die eraan ten grondslag zou hebben gelegen, en geminacht wegens de onvervulbare beloften die zij voor de nationale herstructurering van ons staatsbestel scheen te hebben ingehouden. Onvervulbaar, of slechts onvervuld? De moderaten van juni 1798 konden in ieder geval met het democratisch-centralisme niet goed overweg. De politieke wil, de vormkracht om de nationale wetgeving te scheppen waarvoor de Staatsregeling van 1798 het kader bood, ontbraken. Maar zelfs het aristocratischer bestuur van de Staatsregeling-1801 miste die dynamiek.

Wat heeft men zich aanvankelijk van de ontworpen tekst van de Staatsregeling van 1798 voorgesteld? Wij weten het nog in onvoldoende mate. De sluitsteen ontbreekt nog. Wel zijn wij nu niet alleen in staat de tekstfiliatie te volgen: dat was immers allang mogelijk door de beschikbaarheid van de afzonderlijke gedrukte uitgaven van het Plan van Constitutie (november 1796) en van het Ontwerp van Constitutie (juni 1797) — al waren die dan wel zo zeldzaam geworden dat besloten is ze in facsimile in de hier aangekondigde bronnenserie op te nemen. Maar bovendien kunnen wij nu heel precies nagaan hoe elk artikel tot stand kwam en hoe de wetgever over de grondslagen van de staat en over de problemen die beslist moeten worden, in meerderheid dacht.

De magistraat en rechtshistoricus De Gou heeft in 1975 het eerste deel van deze trilogie gepresenteerd: een chronologische bewerking van het archief van de constitutioneelcommissie die op 15 maart 1796 door de Nationale Vergadering werd ingesteld. Dat deel eindigde met de aanbidding van het constitutioneel-plan door Simon Stijl aan de fungerende president van de N.V. Het nu voltooide tweede gedeelte van de triptiek berust op heel ander bronnenmateriaal: voornamelijk de discussies in het gedrukte *Dagverhaal* van de handelingen der N.V. De editor heeft daarnaast gebruik gemaakt van diverse archiefseries, met name het Decretenregister van de N.V., welke onontbeerlijke gegevens heeft opgeleverd ter completering van de niet geheel volledige of betrouwbare weergave der acta die de particuliere uitgave van het *Dagverhaal* biedt.

Na vier weken delibereren over de zogenaamde één- en ondeelbaarheid der Republiek als grondslag voor de constitutie werd besloten het ingediende Plan *niet* als zodanig in behandeling te nemen. Een commissie van zeven leden uit de N.V. kreeg opdracht een herziene tekst te presenteren. Drie weken later reeds had deze haar werk gedaan (I, 69-124). Op 2 januari 1797 begonnen de representanten met de discussie en wel met de concept-verklaring van de Rechten en plichten van de mens en burger, die de commissie van zeven aan haar ontwerp had laten voorafgaan. Pas in april zou men het over een derde ontwerp-tekst van die Rechten eens worden. Dankzij de dissertatie van W. J. Goslinga uit 1936 waren wij daarover al goed ingelicht.

Ik weersta de verleiding in deze recensie al uitvoeriger in te gaan op de diverse constitutionele begrippen, onderwerpen en controversen waarover de leden van de eerste Nationale Vergadering discussieerden en streden. Mij dunkt, dat de verschijning van het derde part daarvoor een geschikter moment zal zijn: pas in 1798 immers kwam een tekst tot stand die in werking kon worden gebracht. Het Ontwerp van 1797 — in de wandeling het 'dikke boek' genoemd (hoewel Van Beyma destijds het Plan-1796 al als 'dik boek' aanduidde! I, 43) — werd immers door de stemgerechtigden met overweldigende meerderheid verworpen.

Men mene overigens niet dat deze drie banden alleen maar hun waarde zouden

ontlenen aan dat derde part. Ook op zichzelf genomen is de editie-1797 uitermate waardevol. Er is een bijna onoverzienbare hoeveelheid interessante topics en discussies aan te wijzen. Ik doe maar een kleine greep: de 'machten' en hun scheiding; de verhouding centrale tot regionale en lokale bestuursorganen; kiesrecht (ook voor vrouwen?); grondrechten; wenselijkheid van bezuinigingen; stimuleren van het huwelijk; rechtscodificatie; taken van ministers en 'agenten'; eenheid en federalisme; afschaffing van de pijnbank; slavenhandel en slavernij (buitengewoon interessant rapport en bespreking); godsdienst en maatschappij; academies en hogescholen; unificatie van maten en gewichten; gezondheidszorg; enz. Over de partijverhoudingen in de deliberaties geeft De Gou in zijn inleiding een behartigenswaardige beschouwing (I, xxiv-xl).

Evenals in het eerste part heeft de editor moeten besluiten hier en daar de verbosere retoriek der sprekers in de N.V. te bekorten. Wie de uiteindelijke omvang van dit tweede part in drie banden overziet, zal die beslissing — zij het misschien met enige spijt — wel kunnen billijken. Toch betekent dit, dat gebruikers zich soms genoopt zullen voelen naar het *Dagverhaal* zelf te grijpen. Zij kunnen dat zonder veel moeite doen via de datering der discussies. De bewerking lijkt mij zorgvuldig geschied — alleen op I, 723 en 724 meende ik ad art. 12 en 13 een tekstverwisseling te bespeuren. De uitgave is beknopt geannoteerd — naar mijn smaak, maar ik wil er niet over twisten, wat al te karig. Hier en daar komen literatuurverwijzingen voor, waarbij een toelichtende noot nuttig zou zijn geweest.

De opmaak van deze banden is aanzienlijk verbeterd ten opzichte van het eerste deel uit 1975. Alleen de scheiding tussen de opeenvolgende onderwerpen vind ik niet duidelijk: daarvoor is geen extra wit toegepast. Uitstekende hulpmiddelen in de vorm van goed-bewerkte indices, een onmisbare chronologisch overzicht der behandelde thema's (III, 59-69), de gebruikelijke concordansen, een lijst der tweewekelijks fungerende presidenten van de N.V. en lijsten van stemmingsuitslagen completeren deze uitgave. Hopelijk zal het, voorlopig, afsluitende part van het drieluik-1798 spoedig kunnen volgen. De Rijkscommissie voor vaderlandse geschiedenis en de minister van onderwijs en wetenschappen — die de uitgave financieel mogelijk maakte, maar voor de inhoud uitdrukkelijk geen verantwoordelijkheid draagt — hebben recht op onze dank.

Mede met het oog op die afsluiting van '1798' moge ik hier twee wensen formuleren. Ten eerste: dat op niet al te lange termijn Colenbranders tweedelige bronneneditie over het ontstaan der grondwet van 1814 (uit 1908) door reprint weer verkrijgbaar zal worden. Ten tweede: dat er nu eindelijk eens een realistisch plan wordt opgesteld en gesubsidieerd om de volstrekt onmisbare indices op de *Dagverhalen* van maart 1796 tot september 1801 te publiceren, waarvan de wenselijkheid al zo vaak is onderstreept (I, xlvii en A. M. M. van Zeijl, *Toegang tot het Dagverhaal van de Nationale Vergadering 1796-1798* (Amsterdam: Nederlands Centrum voor rechts-historische documentatie, 1979). Het is toch te mal dat we ons voor de toeganke-lijkheid van onze oudste parlementaire Handelingen met zo volstrekt ontoereikende hulpmiddelen moeten trachten te behelpen. Misschien zou in samenwerking met de afdeling documentatie van ons parlement een project kunnen worden opgezet dat in 1989 of 1995/1996 voltooid zou moeten zijn? Een serie als de Franse 'Archives parlementaires' zouden wij dan in ons land niet behoeven te ambiëren.

R. Baetens, ed., *Industriële revoluties in de provincie Antwerpen* (Antwerpen-Weesp: Standaard, 1984, ix + 467 biz., BF 2800,-, ISBN 90 02 14384 2).

Industriële revoluties is een volumineus werk dat het fenomeen van de industrialisatie in een zo ruim mogelijke context tracht te benaderen. Onder de redactionele leiding van R. Baetens hebben niet minder dan vierentwintig medewerkers in totaal dertig bijdragen over de meest uiteenlopende aspecten van de industriële revolutie geschreven.

Het is niet toevallig dat in de titel van *Industriële revoluties* in het meervoud wordt gewaagd. In de verantwoording maakt R. Baetens terecht een onderscheid tussen een eerste en een tweede industriële revolutie. De eerste zette omstreeks 1800 in, en was gekenmerkt door de introductie van stoommachines en het massaal verbruik van kolen en staal. De tweede, ook de wetenschappelijke revolutie genoemd, zou tussen 1880 en 1900 het gebruik van nieuwe energiebronnen mogelijk maken, en door middel van tal van uitvindingen een nieuwe materiële samenleving creëren.

Het onderzoeksveld werd omwille van praktische redenen in ruimte en tijd beperkt. Chronologisch werd vooral de periode tussen 1800 en de eerste wereldoorlog geanalyseerd. Aldus konden beide industriële revoluties worden behandeld, en bleef de omvang van de studie binnen de perken. Geografisch beperkte men zich tot de provincie Antwerpen, ondermeer omdat het onderzoeksteam tevens een arbeidsintensieve opsporing van industriële relictten beoogde. Er zij evenwel op gewezen dat vele auteurs het niet al te nauw namen met deze ruimtelijke en temporele afbakening. In sommige bijdragen worden het 'ancien régime', het interbellum of zelfs de naoorlogse periode (meestal) summier behandeld. Ook werd er meestal naar gestreefd om specifiek regionale toestanden in de nationale of zelfs in de internationale context te situeren.

De verschillende bijdragen kunnen in vijf grote groepen worden ingedeeld: de inleiding, de energie, de industriële productie, de transportinfrastructuur en de dienstensector.

In een eerste bijdrage van de inleiding maakt K. Veraghtert een uitstekende synthese van Antwerpens industriële ontwikkeling binnen het Belgische kader. Verder bevat de inleiding nog twee artikelen over meer algemene topics, met name over 'De evolutie van de bouwkunde en de invloed op het landschap' door L. T. van Looij, en over 'De ontwikkeling van de industriële vormgeving' door G. Patfoort. Een tweede luik beschrijft aan de hand van bijdragen van P. Bauters en G. Thues respectievelijk de klassieke 'Natuurlijke energiebronnen', en de 'Nieuwe vormen van energie'.

In het veruit meest omvangrijke deel van het boek worden dan de eigenlijke industriële sectoren onderzocht. Dit zijn achtereenvolgens 'De voedingsnijverheid' door G. Landuyt, 'De bierbrouwerijen en stokerijen' door R. Baetens, 'De textielnijverheid' door A. Thijs, 'De ontwikkeling van de chemische industrie' door J. Vanpaemel, 'De foto- en filmindustrie' door L. Roosens, 'De meubelnijverheid' door J. Huyghens, 'De metaalverwerkende industrie' door K. Veraghtert, 'De papier- en druknijverheid' door A. Thijs, 'De kleinijverheid en aanverwante bedrijven' door R. Baetens, 'De diamantnijverheid' door R. Delveaux, 'De tabaksverwerkende nijverheid' door M. van Pottelberghe, en 'De leerlooierijen' door L. Hermans.

Een volgende groep bijdragen beschrijft de ontwikkeling van de transportinfrastructuur in de provincie. 'Land-, water- en luchtwegen' worden door A. de Naeyer